

THE RENDERING OF SUPERLATIVE PARANOMASTIC CONSTRUCTIONS IN QURANIC ALJAMIADO-MORISCO TRANSLATIONS

Daniela-Corina CHIRU, PhD Candidate, University of Bucharest

*Abstract: Paronomasia, used as a grammatical device, is a construction much favoured in Semitic languages. It comes as no surprise to encounter such structures in calque languages. However, considering that those translations are very literal, it's unusual to come across paronomastic constructions when they don't appear as such in the original texts. That is the case of the Romance translations of some superlatives in the Aljamiado-Morisco Koranic manuscripts. Hence, the present paper aims at addressing the following question: Does a translation such as *la más hermosa figura de las figuraš* (manuscript J 39, 150 r) – meant to render the superlative *'aḥsanī taqwīmⁱⁿ* (Koran, 95:4) – rely on a certain “oriental” mental logic of the translator, as linguist Galmés de Fuentes (2009: 118) noted, or is actually the result of the translator's efforts to render the original text as accurately as possible?*

Keywords: Aljamiado, Moriscos, superlative, paronomasia, manuscripts

0. Introducere

Frecvența ridicată a structurilor paronomastice constituie una dintre caracteristicile limbilor semitice. Abundența lor în cadrul limbilor calc, în traducerile menite să redea literal textul original, nu surprinde câtuși de puțin. Însă tocmai caracterul literal al traducerii face ca prezența acestor construcții să fie neobișnuită atunci când acestea nu se regăsesc și în textul original. Este cazul redării superlativelor relative cu ajutorul construcțiilor partitive paronomastice, în cadrul traducerilor aljamiado-morisce. Astfel, o traducere de tipul *la más hermosa figura de las figuraš* (codicele J 39, fila 150 r), menită să redea superlativul *'aḥsanī taqwīmⁱⁿ* (Coran, 95:4) se bazează oare pe o logică „orientală”, așa cum a semnalat lingvistul Galmés de Fuentes (2009: 118)? Sau este tot rodul strădaniei traducătorului de a reda originalul arab cât mai fidel? Acestea sunt întrebările la care încerc să răspund în studiul de față.

1. Literatura aljamiado-moriscă. Scurtă prezentare

Literatura de expresie aljamiado-moriscă este creația unei minorități criptomusulmane hispanofone.¹ Este vorba despre comunitatea moriscă prezentă pe teritoriul iberic până la începutul secolului al XVII-lea, stabilită în regiunile recucerite cel mai devreme (Galmés de Fuentes, 2009: 111). Abundă astfel manuscrisele de origine aragoneză, deși există și un număr redus de manuscrise care provin din zonele castiliene (Hegy, 1995: 737; Galmés de Fuentes, 2009: 111).

Primele lucrări datează încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea, secolul al XVI-lea fiind perioada când această literatură cunoaște epoca de maximă înflorire, iar etapa

¹ Aceasta poate fi considerată ca fiind unică la vremea respectivă din două puncte de vedere: era singura comunitate de musulmani din vestul Europei și, totodată, singura comunitate din lumea islamică în care se vorbea o limbă romanică (López-Morillas, 1994a: 23).

finală coincide cu perioada ulterioară expulzării moriscilor (Hegy, 1995: 737). În rândul acestor opere se încadrează astfel și scrierile din timpul exilului – după anul 1609 (Alatorre, 2002: 252-253).

Cât privește termenul *aljamiado*, acesta provine din cuvântul *aljamia*, care își are originea în cuvântul arab *al-acğamiyya(t)*. Dacă inițial desemna limba romanică vorbită în Peninsula Iberică, ulterior, în spaniola modernă, a căpătat aproape semnificația opusă: este vorba de o anumită varietate a limbii spaniole și anume cea transcrisă în caractere arabe² (López-Morillas, 1994a: 17; Hegy, 1995: 736). Totuși, în manuscrisele târzii de la începutul secolului al XVII-lea, se renunță la alfabetul arab, în favoarea grafiei latine³ (Alatorre, 2002: 252-253; Hegy, 1995: 737).

Această literatură a luat naștere ca urmare a eforturilor moriscilor de a păstra moștenirea culturală islamică (Hegy, 1995: 737). Deși această minoritate uitase limba arabă, tocmai acest aspect justifică utilizarea scrierii arabe, ca simbol al apartenenței la cultura islamică (Galmés de Fuentes, 2009: 111; López-Morillas, 1994a: 17). Situația lingvistică se aseamănă, din acest punct de vedere, cu cea din subcontinentul indian, unde orientarea către diferite medii culturale și religioase e asociată cu utilizarea unui anumit alfabet. Pe de o parte, limba urdu este scrisă în alfabet arab și e deschisă la influențele arabo-persane, iar pe de altă parte, limba hindi recurge la *devanāgarī* și folosește sanscrita pentru împrumuturi (Hegy, 1995: 751).

Fiind vorba de o literatură clandestină, contemporanii creștini nu știau despre existența acesteia. Cu excepția câtorva descoperiri din secolul al XVIII-lea, majoritatea lucrărilor au fost găsite în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu dărâmarea unor case vechi, în ziduri și în alte ascunzători (Hegy, 1995: 737). Se consideră că cea mai semnificativă dintre acestea a fost cea de la Almonacid de la Sierra, în vara anului 1884 (Villaverde Amieva, 2010: 92).

După cum arată Bernabé Pons (2010: 27), majoritatea textelor aljamiado-morisce sunt de factură religioasă, mai exact islamică. Este vorba, la urma urmei, de o literatură scrisă de către musulmani și destinată acestora, (López-Morillas, 1999: 279-81) inițial în Aragon, iar ulterior – în timpul exilului – în nordul Africii și într-o măsură mai mică pe teritoriile otomane de pe țărmurile orientale ale Mării Mediterane. Ca urmare a numărului redus de texte cu caracter profan, se poate considera că acestea nu reprezintă decât o excepție în cadrul vastei literaturi aljamiado-morisce. Tematica acesteia înglobează, astfel, următoarele domenii: științe coranice (Coran, comentarii exegetice, lecturi coranice), știința tradițiilor profetice, gramatică și lexicografie, predici, polemici, texte juridice, literatură religioasă (norme ascetico-morale, ritualuri), literatură spirituală (discursuri, lucrări despre profeți), narațiuni cu caracter didactico-moral, narațiuni pe teme escatologice, poezie de caracter religios, tratate de

² Prin extensie, *aljamiado* se aplică și scrierilor în alfabet ebraic și fenomenelor similare din afara Peninsulei Iberice; este cazul unei literaturi de expresie sârbo-croată, germană, latină, maghiară (sporadic) și chiar chineză sau în limba afrikaans (Hegy, 1995: 736-7).

³ Spre exemplu, manuscrisul 235 din Biblioteca de Castilla-La Mancha și manuscrisul 232 din aceeași bibliotecă, care datează din aceeași epocă, transcris, probabil, de către același copist. Manuscrisul a fost studiat de Abboud-Haggar; a se vedea Abboud-Haggar, S. (2003b, p. 242-257): «El tratado jurídico islámico de *Al-Tafrī* en el ms. morisco T232 de la B.P. de Toledo, en caracteres latinos, fechado en 1607», în Monferrer Sala, J.P. y Aldon, M.M. *Códices, manuscritos e imágenes. Estudios filológicos e históricos, Studia Semitica 2*, Cordoba

oniromanție, rețete medicale, itinerarii, cărți de călătorie, documente personale, literatură de caracter profan (Bernabé Pons, 2010: 33-34).

Printre cele mai importante titluri se numără deja celebra operă *Poema de Yuçuf* (~ cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea - începutul secolului al XV-lea), poeziile lui Mohamad Ramadán (sfârșitul secolului al XVI-lea), și *Coplas del alfiğante de Puey Mançón* (începutul secolului al XVI-lea) – o descriere în versuri a pelerinajului la Mecca.

Cât privește lucrările în proză, merită amintite narațiunile epice cavalierești și cele care relatează viețile profetilor. Există și narațiuni fără personaje religioase; totuși, chiar și acestea pot conține lecții de ascetism, cum este cazul operei *Estorya de la cibdad de cobre*, în timp ce altele sunt în întregime de caracter profan (*Baño de Ziryāb*) sau adaptări ale operelor romanice (*París y Viana*) (Montaner Frutos, 2010: 54-55).

Cu privire la textele aljamiado-morisce, Rafael Lapesa (1981: 69) conchidea că:

nu prezintă interes doar ca vestigiu al unei drame istorice, ci și în calitate de mărturie lingvistică: poemul Yuçuf, cartea Libro de las Batallas și opera Recontamiento del rey Ališandre au o adevărată valoare literară; opera Libro de las Batallas ridică întrebări importante cu privire la originile epicii; El condenado por desconfiado și lucrările lui Gracián au fost influențate de povestiri și legende morisce; iar mistica lui San Juan de la Cruz prezintă afinități surprinzătoare cu cea a unui morisc din Arévalo. [trad. aut.]

Cât privește textele coranice, acestea au jucat un rol central în cadrul comunității morisce. Prima traducere a fost realizată în anul 1456, sub patronajul Bisericii, după cum se obișnuia la vremea respectivă în cazul traducerilor latine. Diferența era că de această dată traducătorul era un învățat musulman, versat în științele coranice. Este vorba despre celebra traducere realizată de Yça Gidelli, care din păcate s-a pierdut. Perioada următoare (sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea) este una în care proliferază traducerile coranice de expresie aljamiado-moriscă (López-Morillas, 1999: 279-81).

Singura traducere coranică integrală care s-a păstrat până în prezent se găsește în manuscrisul 235 din Biblioteca de Castilla-La Mancha, al cărui text a fost retransliterat de către copist din scrierea arabă în caractere latine la începutul secolului al XVII-lea, în ajunul expulzării moriscilor. Celelalte douăzeci și șase de manuscrise coranice prezintă textul sub formă abreviată, selectând în speță capitole sau versete din sure cu precădere meane (Bernabé Pons, 2010: 34).

În context islamic, literatura de tip aljamiado nu este câtuși de puțin ieșită din comun, ci poate fi relaționată cu situații asemănătoare în care o minoritate folosește alfabetul arab; caracterul hibrid care atrage atenția în textele aljamiade apare și în cele persane, turce (din epoca otomană), malaeze și din alte limbi vorbite în spațiul islamic. Gradul de arabizare, la fel ca în cazul literaturii aljamiado-morisce, variază în funcție de genul literar – cum era de așteptat, arabizarea se resimte mult mai puternic în textele de factură religioasă (Hegyí, 1995: 751).

2. Status questionis

Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea (în anul 1888), a văzut lumina tiparului antologia de texte aljamiado-morisce realizată sub coordonarea lui Gil, Riber și Sanchez - «Colección de textos aljamiados». În ultimele decenii, această varietate hispanică puternic influențată de limba arabă a fost studiată în numeroase lucrări.⁴ În repetate rânduri au fost prezentate trăsăturile sale arhaizante și influențele dialectale⁵ aragoneze.⁶

Au fost editate o serie de manuscrise aljamiado-morisce, multe dintre acestea în cadrul tezelor doctorale, însă accentul a fost pus cu precădere pe critica textuală și mult mai puțin pe latura lingvistică. Totuși, se remarcă câteva lucrări care au analizat manuscrisele coranice și dintr-o perspectivă lingvistică. Arabista Consuelo López-Morillas a editat manuscrisul toledan 235, de altfel singurul manuscris dintre cele enumerate mai sus care conține o traducere coranică integrală, realizând și un studiu lingvistic (însă fără să utilizeze textul original corespunzător) fără să insiste, totuși, pe influențele arabe (2011: *El Corán de Toledo. Edición y estudio del manuscrito 235 de la Biblioteca de Castilla-La Mancha*, Gijón: Trea). Aceeași lingvistă a realizat un studiu lingvistic și pentru manuscrisele BNE 4938, BNE 5078, BNP 425, J 18, J 25, J 39, limitându-se însă la un singur capitol coranic (1982: *The Qur'ān in Sixteenth-Century Spain: Six Morisco Versions of Sūra 79*, Londra: Tamesis Books Limited). Se remarcă, printre altele, și articolul *The Genealogy of the Spanish Qur'an* (2006), extrem de util, întrucât grupează traduceri coranice aljamiado-morisce în familii de manuscrise.

Limba textelor aljamiado-morisce contrasta cu limba textelor creștine din aceeași epocă nu doar prin trăsăturile arhaice și dialectale, ci mai ales prin influența limbii arabe (Hegy, 1995: 751). În opinia lui Döhla (2008: 97), aceasta se face simțită mai ales în plan morfosintactic și stilistic, printr-o adevărată varietate de calcuri.⁷

Hegy (1995: 751) observă existența unui *Sprachbund*,⁸ atunci când amintește de afinitățile care apar între limbi de proveniență diferită. În acest caz, *Sprachbundul* s-ar datora suprastratului arab. De altfel, nu sunt puțini cei care au văzut în idiomul aljamiado-morisc o variantă islamică a spaniolei⁹ (Hegy, 1995: 751; López-Morillas, 1994a; Mar Gómez Renau, 2000).

⁴ Spre exemplu: Abboud-Haggar - «*Al-Tafrī' de Ibn-Ġallāb*. Edición, estudio lingüístico y glosario del manuscrito aljamiado número XXXIII de la Biblioteca de la Junta y su confrontación con el original árabe»; Bernabé Pons - «Interferencias entre el árabe y el romance en los textos coránicos aljamiados»; Galmés de Fuentes - «La lengua española de la literatura aljamiado-morisca como expresión de una minoría religiosa»; Gómez Renau - «La lengua aljamiada y su literatura: una variante islámica del español»; López-Morillas - «El Corán de Toledo. Edición y estudio del manuscrito 235 de la Biblioteca de Castilla-La Mancha», lista putând fi continuată cu multe alte lucrări.

⁵ Vespertino (2004: 1734) semnalează, totuși, că este mai degrabă vorba despre o varietate *koiné* castiliană-aragoneză.

⁶ Se remarcă, mai cu seamă, articolele lui Vespertino - «Contribucion de los textos aljamiado-moriscos al estudio del lexico aragonés» (1985), «El aragonés de la literatura aljamiado-morisca» (2004) și articolul lui Neira Martínez, «Los prefijos *des-*, *es-* en aragonés» (1969).

⁷ Totuși, lingvista López-Morillas (1994a: 23) consideră că cele mai puternice influențe arabe se produc în sfera semantică.

⁸ În Peninsula Iberică, asemenea situației din alte spații limitrofe în epocile de tranziție, *Sprachbundul* islamic i se opune celui de factură latino-occidentală, dezvoltat la rândul său în contact cu un suprastrat lingvistic cultural complex, reprezentat pe de o parte de latină în diversele ei manifestări (eclezastică, umanistă etc.) și pe de altă parte, de suprastraturile secundare – variantele literare ale varietăților romanice (Hegy, 1995: 751)

⁹ În opinia lui Casassas Canals (2010: 9-11), astfel de exprimări sunt cât se poate de pertinente. De altfel, arabistul propune o revizuire a terminologiei lingvistice. Din punctul lui de vedere, datorită faptului că influența

În contextul enunțării existenței unui asemenea *Sprachbund* religios, merită menționată și observația lui Grigore (1997: 38) cu privire la afinitățile lexicale:

În limbile vorbite de popoarele musulmane au fost împrumutați mulți termeni coranici – la primele traduceri – pentru noțiunile noi. Aceste împrumuturi au dat naștere unui corp de cuvinte religioase comun întregii lumi islamice. Astfel cuvinte precum qibla (direcția de rugăciune), 'ayya (semn divin, verset), Ğanna (paradis), Ğahannam (infern) ș.a.m.d. se regăsesc în toate limbile popoarelor musulmane – inclusiv în chineză care este considerată o limbă extrem de refractară la împrumuturi – ceea ce a dus la o unitate, în formă și conținut, a vocabularului religios islamic.

Aceste împrumuturile lexicale, cu precădere în câmpurile semantice juridic și religios, se regăsesc într-un număr foarte mare chiar și în textele aljamiado-morisce. Lingvistul Galmés de Fuentes (2009: 115-116) arată la rândul lui că, deși la o primă vedere aceste împrumuturi ar părea să nu se justifice – pentru că ar exista termeni echivalenți în limba spaniolă – în urma unei analize mai atente se poate observa că, din punct de vedere islamic, nu există în realitate o astfel de corespondență:

Nu încapă îndoială că un almalāq sau înger coranic nu coincide, în conotațiile sale cu îngerul biblic; tot la fel se poate spune și despre alğanna și paradis, despre annabī și profet, despre concepțiile de ḥalāl - permis și ḥarām – interzis [...] Pentru a transpune, așadar, cultura islamică în spaniola aljamiadă, era necesar ca toți acești termeni tehnici să rămână netraduși. [trad. aut.] (Galmés de Fuentes, 2009: 115-116)

Trebuie aduse în discuție și câteva considerente privind traducerea Coranului. După cum remarcă Grigore (1997: 28), ideea unei traduceri coranice substitutive este de neconceput în viziunea teologică musulmană. Caracterul inimitabil al Coranului nu permite decât realizarea unor traduceri explicative, ale semnificațiilor acestuia. Pentru musulmani, transpunerile Coranului în alte limbi nu sunt nimic mai mult decât o interpretare; de altfel, chiar și manuscrisele coranice aljamiado-morisce includ într-o măsură mai mică sau mai mare pasaje de exegeză scripturală – cunoscute în terminologia arabă drept *tafsīr* (López-Morillas, *The Genealogy*: 4-5; 2011: 53).

Foarte importantă este și distincția între influențele datorate contactului lingvistic real, istoric și cele datorate contactului lingvistic din cadrul traducerilor (Rubio, 2009: 195). Există, fără îndoială o diferență considerabilă între textele scrise și idiomul vernacular din regiunea respectivă, mult mai puțin arabizat (Hegyi, 1995: 751). Este vorba despre o limbă liturgică, despre o variantă religioasă a idiomului romanico-vernacular (Hegyi, 1985: 647; Galmés de Fuentes, 2009: 117; Casassas Canals, 2010: 9-10, Vespertino, 2004: 1753) și nu despre limba vorbită de comunitatea respectivă.

În acest caz, este vorba așadar despre influența limbii-sursă asupra limbii-țintă ca urmare a procesului de traducere, proces cunoscut în literatura de specialitate anglo-saxonă

---

limbilor liturgice în calitate de suprastrat este un fenomen răspândit în lume, putem vorbi de un *Sprachbund* religios – un *hierio-Sprachbund*.

drept *translationese*¹⁰ (Rubio, 2009: 195) și nu presupune existența vreunui contact istoric local între vorbitorii limbilor implicate.

Trebuie făcută de asemenea o diferență între influența sintactică reală și calcurile lingvistice (Rubio, 2009: 195). Pe alocuri gradul de literalitate este atât de puternic, încât un cititor fără cunoștințe de arabă va întâmpina dificultăți serioase în înțelegerea textului.

Soha Abboud-Haggar (1997: 90-91) face o delimitare asemănătoare, când diferențiază traducerile literale de structurile calchiate. În opinia acesteia, simpla traducere literală un poate fi considerată un calc, pentru că reflectă pur și simplu suprapunerea unor termeni care în arabă formează o propoziție întreagă, în timp ce în limba romanică nu transmit nimic, ajungându-se uneori la pasaje total lipsite de înțeles. Astfel, această dorință de a urma cât mai îndeaproape originalul și de a nu omite nimic, de a transpune mesajul fără modificări, poate avea tocmai efectul contrar, așa cum se întâmplă în cazul traducerii „*aquello fue porque ello es que era que*” (T 235, fila 318 v), menită să redea sintagma arabă *dālika bi-annahu kānat* care s-ar fi putut traduce pur și simplu prin „esto, porque...” (López-Morillas, 2011: 84)

După cum observă López-Morillas (2011: 84) și Feria García (2000-2001: 304), nu surprinde câtuși de puțin că traducerea este foarte literală, procesul fiind răspândit în cazul limbilor calc, așa cum a fost și cazul varietății *ladino*:¹¹

Dacă în cadrul traducerilor moderne, un asemenea grad de literalitate este privit ca un defect, în acest caz situația este opusă. Traducătorul este dator să nu se îndepărteze prea tare de original, pentru ca versiunea lui să păstreze caracterul sacru al acestuia. [trad. aut.]

Pe de altă parte, nu tot ce pare la o primă vedere rezultatul influenței arabe este într-adevăr așa – unele structuri se întâlnesc de asemenea în idiomurile iberoromanice (mai cu seamă în aragoneză). De pildă, în timp ce Abboud-Haggar (1997: 90) vede în antepunerea verbului față de subiect o influență sintactică arabă, Döhla (2008: 103-104) demonstrează că această topică apare ca normă în *Glosele emiliene*. De asemenea, structurile de tipul „no... sino” se regăsesc și în aragoneza modernă (López-Morillas, 1994b: 56), iar formele accentuate ale pronumelor personale utilizate în cazurile dativ și acuzativ ar fi de asemenea o trăsătură dialectală romanică, după cum observă López-Morillas în repetate rânduri (1982: 34; 1994b: 46; 2011: 123) și nu o influență arabă (Abboud-Haggar, 1997: 87; Galmés de Fuentes, 2009: 117); situația nu diferă nici în cazul valorii active a participiului prezent (López-Morillas, 1994b: 54; 2011: 127), deși unele studii o consideră de proveniență arabă (Lopez-Morillas, 1994a: 19; Abboud-Haggar, 1997: 88; Galmés de Fuentes, 2009: 117).

Morfosintaxa limbii spaniole nu a suferit transformări sub influența celei arabe. Contactul cu araba a dus totuși la împământenirea unor anumite structuri care erau deja prezente în limbile romanice (Lapesa, 1981: 151-2; Obediente, 2007: 152-4; Döhla, 2008: 104).

¹⁰ Este vorba despre traducerile extrem de literale, rezultatul unei „fidelități” înțelese greșit (Zoicaș, 2009: 207-16): se reproduce întocmai forma din limba-sursă, imitarea acesteia fiind în detrimentul redării înțelesului.

¹¹ Prin *ladino* înțeleg aici limba scrisă, nu cea vorbită. Pentru mai multe detalii, a se vedea MANUEL ALVAR (1999) *El ladino, judeo-español calco*, Madrid: Real Academia de la Historia.

În cazul textelor aljamiado-morisce lucrurile stau însă cu totul altfel. Lucrările respective urmează, în general, tiparele sintactice semitice. Acest fapt nu surprinde câtuși de puțin, întrucât nu încapă îndoială că traducătorii încercau să urmeze în cea mai mare măsură posibilă originalul arab – o traducere cât mai fidelă risca mai puțin să îl „trădeze“ (cu atât mai mult dacă era o traducere coranică).

Interesante sunt pasaje în care, la o primă vedere, apar în traducere structuri specifice semitice, deși originalul arab nu recurge la acestea. Rămâne însă de văzut dacă sunt într-adevăr structuri semitice profund înrădăcinate în limba traducătorului – mărturie a existenței unei logici „orientale” care controla structurile mentale ale moriscilor, după cum considera Galmés de Fuentes (2009: 118) sau dacă nu cumva oglindesc doar strădania traducătorului de a transpune cât mai literal textul arab în idiomul romanic, acesta încercând să redea nuanțe ale limbii arabe recurgând la mijloacele pe care i le punea la dispoziție idiomul romanic.

3. Metodologia cercetării

În ceea ce privește corpusul, menționez că pentru studiul de față am analizat pasaje din șapte manuscrise: T 235 (Toledo, Biblioteca de Castilla-La Mancha), BNM 4938 (Madrid, Biblioteca Națională a Spaniei), BNP 447 (Paris, Biblioteca Națională a Franței), J 18, J 25, J 39, J 47 (toate cele patru din Madrid, Biblioteca Tomás Navarro Tomás). Toate codicele datează din secolul al XVI-lea, cu excepția manuscrisului T 235, care își are originile la începutul secolului al XVII-lea.

Am delimitat apoi corpusul, căutând pasaje relevante pentru studiul de față și încercând, pe cât posibil, să analizez secvențe care se regăsesc în mai multe manuscrise, pentru a putea contrasta traducerile.

După ce am adunat datele, am realizat fișe cu pasajele respective, clasificându-le în funcție de criteriile precum structura gramaticală arabă, rădăcina arabă și versetul coranic pe care îl traduc.

Am analizat apoi exemplele, recurgând în acest demers la calculul coeficienților statistici relevanți, după cum voi arăta în secțiunea următoare.

4. Analiza corpusului

Cum obiectivul prezentei constă în studierea anumitor construcții paronomastice, e important de notat că există diferențe de opinie în privința definirii paronomazei. Pe de o parte, unii lingviști văd paronomaza drept un procedeu stilistic ce constă în alăturarea verbului și a unui complement al acestuia derivat de la aceeași rădăcină (Grigore, 1997: 133; López-Morillas, 1982: 38; 1994b: 54). Totuși, astfel de structuri nu se limitează doar la complementul absolut (Grigore, 1997: 134). López-Morillas (1982: 39) le consideră „false” paronomaze (în contrast cu cea „reală”).

Sunt însă și lingviști care extind accepția termenului de paronomază, considerând că acesta nu se rezumă doar la complementele interne, ci înglobează toate construcțiile care constau în utilizarea aceleiași rădăcini sau aceluiași termen cu funcții sintactice diferite, în cadrul unei singure propoziții (Hegyí, 1995: 145; Bergsträsser, 1995: 20). Acesta va fi și înțelesul cu care se folosește termenul „paronomază în lucrarea de față.

De asemenea, în timp ce unii arabiștii clasifică construcțiile paronomastice drept procedee stilistice sau retorice (Bergsträsser, 1995: 20), în viziunea altora limba arabă le folosește mai degrabă cu o funcție gramaticală și nu doar ca procedeu stilistic, ca în limbile europene (Hegyi, 1995: 745), având un rol de întărire și de preluare a funcțiilor pe care le au adverbele în limbile europene etc. (Grigore, 1997: 133; Bergsträsser, 1995: 20).

Deși limbile romanice au dezvoltat acest procedeu, frecvența ridicată a paronomazei este specifică limbilor semitice (Hegyi, 1995: 745; López-Morillas 1982, 38-9). În cazul traducerilor coranice aljamiado-morisce, construcțiile paronomastice se întâlnesc foarte frecvent ca urmare a influenței arabe, chiar și acolo unde nu se regăsesc în originalul arab (López-Morillas, 1982: 38-9)

În traducerile coranice aljamiado-morisce se întâlnesc diferite tipuri de construcții paronomastice (Carmelo, 1999: 34). În primul rând, merită menționată intensificarea paronomastică a nedeterminării, oglindind construcția partitivă arabă (López-Morillas, 1994a: 19; 1994b: 55; Abboud-Haggar, 1997: 90; Galmés de Fuentes, 2009: 117):

- (1) T 235 (fila 302 r) 53:56 *Este es pedricador de los pedricadores primero {quiere decir Muhamed}.*
 (2) J 18 (fila 158 r) 53:56 *Ešte eš monešta**dor de** loš monešta**loreš** p(i)rimeroš [...].*

Foarte frecvent se întâlnește complementul intern sau absolut, cunoscut în terminologia arabă drept *mafcūl muḥtaq* (López-Morillas, 1994a: 19; 1994b: 54; Abboud-Haggar, 1997: 89; Galmés de Fuentes, 2009: 117):

- (3) T 235 (fila 306 v) 56:4-7 *Y quando tremolará la tierra tremolamiento, // y serán desmenuçados los montes esmenuçamiento // y serán polbo que se los llebará el ayre, // y seréis naturaleças tres.*

López-Morillas (1994b: 54) menționează și cazurile în care subiectul are aceeași rădăcină ca verbul:

- (4) T 235 (fila 128 v) 12:10 *Dixo vn dezidor d'ellos {y era Raubil}: «No lo matéis a Yúçuf, mas lançadlo en partida del poço; y hallarlo an partida de los traginantes si vosotros lo hazéis».*

Construcțiile partitive precum cea de la exemplul (1) nu sunt neobișnuite, întrucât imită structura paronomastică din originalul arab: particula *min* precedată de un substantiv nearticulat urmată de pluralul articulat al aceluiași substantiv. În acest caz, entitatea respectivă este total nedefinită – „un rege (oarecare)” *malik^{mn} mina l-mulūk; fī yawmⁱⁿ min^a l-'ayyām* – „într-o bună zi”¹² (Wright, 2004: 136; Badawi *et alii*, 2010: 98; Goldenberg, 2012: 114).

Interesante sunt însă contextele în care în care traducătorul alege să folosească astfel de construcții partitive paronomastice în traducere (foarte asemănătoare cu cele semitice), în ciuda faptului că originalul nu le conține; de pildă, redarea superlativului relativ *fī 'aḥsanⁱ taqwīmⁱⁿ*:

- (5) T 39 (fila 150 r) 95:4 [...]*la más ermosa figura **de** las figuraš [...]*

¹² Astfel de construcții sunt specific semitice; structuri paralele cu cele arabe enumerate mai sus se regăsesc și în feniciană: *w- 'm mlk b-mlkm* (Goldenberg, 2012: 114).

Manuscrisul J 39 este singurul manuscris care recurge la o astfel de construcție. În celelalte manuscrise, sintagma este redată fără a apela la paronomază, întrucât originalul arab nu este *'aḥsanⁱ taqwīmⁱⁿ min^a t-taqwīmīn*:

- (6) T 235 (fila 343 v) 95:4 [...] *que ya ḥalequemos a la persona en la mejor de las figuras*
 (7) BNM 4938 (fila 46 r) 94:4 [...] *ḥaleqamoš a la per(e)šona en la maš fermoša de laš figuraš*
 (8) BNP 447 (fila 82 r) 94:4 [...] *crié a la persona en la mejor de las figuras*
 (9) J 25 (fila 70 v) 94:4 [...] *ke ya ḥaleqamoš a la persona en la maš fermoša **de** laš figuraš*

Pentru a găsi o explicație legată de aceste construcții paronomastice, sunt ilustrative cazurile în care aceeași rădăcină apare în diferite construcții, așa cum este cazul rădăcinii *sfl*, după cum se poate observa în următoarele exemple.

Cum limba arabă este o limbă cu flexiune internă, un elativ este transpus în traducere printr-o construcție analitică, întrucât idiomul romanic nu dispune de un mecanism sintetic similar. Putem analiza următorul exemplu de redare a elativului *al-* *'asfilīn^a*:

- (10) T 235 (fila 256 v) 37:98 *y pusímolos a ellos los más baxos*

Iată și traducerea unei construcții partitive paronomastice care pornește de la aceeași rădăcină (*sfl*) – *min^a l-* *'asfilīn^a*:

- (11) T 235 (fila 273 v) 41:29 *y meterlos emos debaxo de nuestros pieder porque sean **de** los más baxos*
 (12) J 18 (fila 11 r) 41:29 *i meterloš emoš **de**bašo **de** n(u)wešt(o)roš p(i)ye **de**š por ke sean **de** loš maš baxoš en el f(u)wego*
 (13) J 47 (fila 21 v) 41:29 *i meterloš emoš **de**bašo **de** n(u)wešt(o)roš pie **de**š para ke sean **de** loš maš bašoš*

Observăm că în cazul redării unei construcții superlative paronomastice din arabă (în care atât elativul, cât și substantivul anexat pornesc de la aceeași rădăcină; în acest caz aceeași ca în exemplele enumerate mai sus – rădăcina *sfl*) – *'asfal^a sāfilīn^a* – toate manuscrisele, fără excepție, recurg la o construcție partitivă paronomastică în traducere:

- (14) T 235 (fila 343 v) 95:5: *después la tornaremos el más baxo de los baxo*
 (15) BNM 4938 (fila 46 r) 95:5 *dep(u)weš tornamošla en la maš f(a)laka manera de loš flakoš en la beje **dat***
 (16) BNP 447 (fila 82 r) 95:5 *despues tornar-lo-e mas baxo que los baxos*
 (17) J 25 (fila 70 v) 95:5 *dep(u)weš tornamošla el maš bašo **de** loš bašoš*
 (18) J 39 (fila 60 v – 61 r) 95:5 *dep(u)weš tornamošlo el maš flako // **de** loš flakoš en la beje **dat***

Din aceste exemple reiese că redarea superlativelor prin construcții partitive paronomastice este rodul strădaniei traducătorului de a reda cât mai literal originalul arab. Chiar dacă originalul arab nu folosește o construcție de tip partitiv, moriscul recurge la aceasta pentru că nu dispune în idiomul romanic de o construcție sintetică paronomastică

pentru redarea superlativului. Observăm că traducerea imită forma originalului arab, însă recurgând la mijloacele prezente în limba-țintă: elativul este redat printr-o construcție superlativă analitică.

Drept urmare, am analizat toate paragrafele de acest tip prezente în cele cinci manuscrise. Am comparat astfel modul de redare a superlativelor relative. Am analizat doar pasajele unde superlativul relativ este exprimat în textul arab prin structuri paronomastice de tipul unor anexiuni *elativ + articol + substantiv (articulat, plural sau nearticulat, singular)* (Ryding, K., 2005: 252-3) contrastându-le cu pasajele în care superlativul este exprimat cu ajutorul unor structuri neparonomastice de tipul *'aḥsan* + *substantiv plural articulat* sau *ḥayr* + *substantiv plural articulat*. Am obținut următoarea distribuție:¹³

	[-] Construcții partitive neparonomastice	[+] Construcții partitive paronomastice	Total
[+] Construcții paronomastice (elativ + substantiv)	0	14	14
[-] 'aḥsan + <i>substantiv</i> ḥayr + <i>substantiv</i>	35	1	36
Total	35	15	50

Datele din tabel arată că distribuția este aproape complementară. Valoarea extrem de ridicată a coeficientului χ^2 (de 45,37, cu mult peste pragul minim de 3,84) arată că datele sunt fiabile (întrucât probabilitatea ca acestea să se datoreze hazardului este sub 1 la 10 000; $p < 0,0001$). Pe de altă parte, valoarea de 0,95 a coeficientului ϕ (care aproape că atinge pragul maxim), arată că interdependența formă-context este foarte puternică (distribuția este aproape complementară¹⁴).

Din datele analizate reiese astfel că ipoteza este validă: construcțiile partitive paronomastice sunt menite în acest caz să redea construcțiile superlative paronomastice din originalul arab. Așadar, și acesta este un caz de încercare de a transpune cât mai fidel forma originalului arab.

Cum se explică totuși traducerea din exemplul (5)? În acest caz, este vorba de o excepție, cauzată cel mai probabil de contextul în care se găsește această traducere. În

¹³ Pasajele selectate inițial au fost mai multe, însă nu am inclus în analiză exemplele neconcludente (când fie nu se utiliza superlativul, fie se folosea o cu totul altă construcție), precum: T 235 (fila 6 v) 2:85 *al fuerte al@deb* T 235 (fila 131 v) 12: 59 *y os e fecho buen gospedaje?*

T 235 (fila 189 r) 22:58 *arrizque bueno*

T 235 (fila 67 r) 5:114 *que Tú eres el buen dante arrizque*

BNM 4938 (fila 46 r) 95:8 *e p(i)yenšaš ke Al.lah no judgara a loš judgadoreš?*

¹⁴ În cazul rădăcinilor *rḥm* și *ḥkm* este chiar complementară.

Spre exemplu, când originalul arab recurge la construcții paronomastice, paronomaza este prezentă în toate cazurile pentru rădăcinile *rḥm* (4 cazuri), *sfl* (5 cazuri) și *ḥkm* (5 cazuri). Când originalul arab nu recurge la paronomază, aceasta nu apare nici în traducere, în cazul aceluiași trei rădăcini: *rḥm* (2 cazuri), *sfl* (1 caz) și *ḥkm* (3 cazuri).

vecinătatea acesteia se găsesc structuri paronomastice – cele citate la exemplele 14-18 și traducerea versetului 95:8:

- (19) T 235 (fila 343 v) 95:8 *Y cómo, ¿no es Al.lah el más justo juez de los juezes?*
 (20) BNP 447 (fila 82 r) 95:8 *{sy que} Al.lah es Juez mijor que los Juezes*
 (21) J 25 (fila 70 v) 95. 8 pp. 151 *pu(w)eš, ea, ši ¿no eš Al.lah el mejor juzga**dor** **de** loš juzga**doreš**?*
 (22) J 39 (fila 61 v) 95:8 *i ¿p(i)yenšaš ke no eš Al.lah el maš b(u)wen juzga**dor** **de** loš juzga**doreš**?*

O dovadă în plus care sprijină această afirmație este și faptul că nicăieri, nici măcar în același manuscris (J 39), nu se mai întâmplă să apară o construcție paronomastică în traducere când originalul nu recurge la paronomază:

- (23) J 39 (fila 66 r) 98:7 *ke elloš šon loš mejoreš **de** laš jenteš*

5. Concluzii

Textele aljamiado-morice urmează, în general, tiparele sintactice semitice. Acest fapt nu surprinde câtuși de puțin, întrucât nu încapă îndoială că traducătorii încercau să redea cât mai fidel originalul arab.

Interesante sunt totuși pasajele în care, la o primă vedere, apar în traducere structuri specifice semitice, deși originalul arab nu recurge la acestea (de pildă, redarea superlativelor relative din limba arabă prin construcții partitive paronomastice).

Dacă la o primă vedere acestea ar putea părea cazuri de structuri semitice profund înrădăcinate în limba traducătorului – putând fi privite ca dovezi ale existenței unei logici mentale „orientale” – așa cum considera Galmés de Fuentes (2009: 118), studiul de față a reușit să demonstreze că acestea nu sunt altceva decât rezultatul eforturilor traducătorului de a transpune cât mai literal textul arab în limba-țintă. Acesta recurge la structuri partitive, limba romanică neoferindu-i o alternativă sintetică prin care să redea paronomaza din superlativalele arabe de tipul *elativ* + *substantiv*.

Bibliografie

*** (secolul al XVI-lea): J 18 [*Azoras alcoránicas*], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat <
http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227524_650922_V00.pdf> (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)

*** (secolul al XVI-lea): J 25 [*Azoras alcoránicas bilingües y predicaciones en aljamiado*], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat <
http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227540_650947_V00.pdf> (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)

*** (secolul al XVI-lea): J 39 [*Legajo de miscelánea*], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat <
http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227661_651209_V00.pdf> (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)

*** (secolul al XVI-lea): J 47 [*Comentario del Alcorán en aljamiado*], Madrid: Biblioteca

- Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat <
http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227681_651234_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): BNM 4938 [*Alcorán*], Madrid: BNE, manuscris digitalizat <
http://bibliotecadigitalhispanica.bne.es/view/action/singleViewer.do?dvs=1347571489371~562&locale=en_US&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=10&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): BNP 447 [*Extraits du Coran avec une paraphrase espagnole interlinéaire*], Paris: BNP, manuscris digitalizat <
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8562473v/f245.image.r=Arabe%20447.langEN> >
 (legătură consultată pe 31 octombrie 2013)
- *** (secolul al XVII-lea): T 235 [*Alcorán*], Toledo: Biblioteca de Castilla-La Mancha, manuscris digitalizat <
<http://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=397610> > (legătură consultată pe 25 septembrie 2011)
- *** (2004): *Al-Qur'ānu l-Karīm*, Damasc: *Daru l-Macrifa* (lectura *Warš can Nāfic*)
- ABBOUD-HAGGAR, S. (1997): *Al-Tafrī' de Ibn-Ġallāb. Edición, estudio lingüístico y glosario del manuscrito aljamiado número XXXIII de la Biblioteca de la Junta y su confrontación con el original árabe* (teză de doctorat), Madrid: Universitatea Complutense
- (2003, 242-257): «El tratado jurídico islámico de Al-Tafrī' en el ms. morisco T232 de la B.P. de Toledo, en caracteres latinos, fechado en 1607», în Monferrer Sala, J.P. y Aldon, M.M. *Códices, manuscritos e imágenes. Estudios filológicos e históricos, Studia Semitica 2*, Cordoba: Sts
- ALATORRE, A. (2002): *Los 1001 años de la lengua española*, Mexic: Fondo de Cultura Económica
- BADAWI, E., CARTER, M.G., GULLY, A. (2010): *Modern Written Arabic. A Comprehensive Grammar*, New York: Routledge
- BERNABÉ PONS, L.F. (2005, 109-128): «Interferencias entre el árabe y el romance en los textos coránicos aljamiados», în Bádenas de la Peña, P. *et alii* (ed.), *Lenguas en Contacto: El testimonio escrito*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas
- (2010, 27-44): «Los manuscritos aljamiados como textos islámicos», în *Memoria de los moriscos. Escritos y relatos de una diáspora cultural*, <
http://www.bne.es/es/Micrositios/Exposiciones/MemoriaMoriscos/documentos/estudios_1.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- BERGSTRÄSSER, G. (1995): *Introduction to the Semitic Languages. Text Specimens and Grammatical Sketches*. Indiana: Eisenbrauns
- CARMELO, L. (1999): «A semiose aljamiada e o reverso do século de oro ibérico», en *Évora* (14), Lisabona: Universitatea Autonomă din Lisabona
- CASASSAS CANALS, X. (2010: 368-396): «La literatura aljamiado-morisca en el marco de la literatura islámica española: siglos XIII-XVII (una variedad del castellano vinculada al hiero-sprachbund islámico)», în Benlabbah, F și Chalka, A. [eds.] *Los moriscos y su legado desde ésta y otras laderas*, Rabat
- DÖHLA, H. (2008, 87-110): «La traducción como contacto de lenguas: el caso de las traducciones árabe-castellanas del siglo XIII», în Döhla, H. *et alii* (ed.), *Lenguas en diálogo. El iberorromance y su diversidad lingüística y literaria. Ensayos en homenaje a Georg*

- Bossong, Madrid: Iberoamericana; Vervuert
- FERIA GARCÍA, M. (2000-2001, 299-323): «Los moriscos y el uso de la aljamía», en *Al-Andalus Magreb* (8-9, fascículo 2), Cádiz: Universitatea din Cádiz
- GÁLMEZ DE FUENTES, Á (1986, 21-38): «La lengua española de la literatura aljamiado-morisca como expresión de una minoría religiosa», în *Revista Española de Lingüística* (16, fascículo 1), Madrid: Sociedad Española de Lingüística
- (2009, 111-118): «La lengua de los moriscos», en Alvar, M., *Manual de dialectología hispánica. El español de España*, Barcelona: Ariel
- GIL, P.; RIBERA, J. și SANCHEZ, M. (1888): «Colección de textos aljamiados», Zaragoza: Litografía de Guerra y Bacque; Tipografía de Comas hermanos
- GÓMEZ RENAÚ, M. (2000, 71-83): «La lengua “aljamiada” y su literatura: una variante islámica del español», în *Castilla: Estudios de literatura* (25), Valladolid: Universitatea din Valladolid
- GOLDENBERG, G. (2012): *Semitic Languages. Features, Structures, Relations, Processes*. Oxford: Oxford University Press
- GRIGORE, G. (1997): *Problematika traducerii Coranului în limba română*, București: Editura Ararat
- HEGYI, O. (1985, 647-656): «Una variante islámica del español: la literatura aljamiada», în *Homenaje a Álvaro Galmés de Fuentes*, Oviedo-Madrid: Universitatea din Oviedo-Gredos
- (1995, 736-754): «Die Sprache der Aljamiado-literatur und der Moriscos. *La lengua de la literatura aljamiado-morisca*», în Metzeltin, M.; Schmitt, C. [eds.] *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance (vol. II)*, Berlin, Boston: X_Max Niemeyer Verlag
- LAPESA, R. (1981): *Historia de la lengua española*, Madrid: Gredos
- LÓPEZ-MORILLAS, C. (1982): *The Qur'ān in Sixteenth-Century Spain: Six Morisco Versions of Sūra 79*, Londra: Tamesis Books Limited
- (1994a, 17-24): «Aljamiado and the Moriscos' Islamicization of Spanish», în Mushira, E. et alii (ed.), *Perspectives on Arabic Linguistics VI: papers from the sixth annual Symposium on Arabic Linguistics* (vol. 4), Amsterdam: John Benjamins
- (1994b): *Textos aljamiados sobre la vida de Mahoma: el profeta de los moriscos*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas – Agencia Española de Cooperación Internacional
- (1999, 277-292): «Lost and Found? Yça of Segovia and the Qur'ān among the Mudejars and Moriscos», în *Journal of Islamic Studies* (10)
- (2006, 255-294): «The Genealogy of the Spanish Qur'an», în *Journal of Islamic Studies* (17)
- (2011): *El Corán de Toledo. Edición y estudio del manuscrito 235 de la Biblioteca de Castilla-La Mancha*, Gijón: Trea
- MONTANER FRUTOS, A. (2010, 45-55): «La literatura aljamiada», în *Memoria de los moriscos. Escritos y relatos de una diáspora cultural*, < http://www.bne.es/es/Micrositios/Exposiciones/MemoriaMoriscos/documentos/estudios_2.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- NEIRA MARTÍNEZ, J. (1969, 331-341): «Los prefijos des-, es- en aragonés», în *Archivum: Revista de la Facultad de Filología* (tomo 19), Oviedo: Universitatea din Oviedo

- RUBIO, G. (2009, 195-240): «Semitic influence in the history of Latin syntax. Language contact and translation» în Baldi, P., Cuzzolin, P. (ed.) *New Perspectives on Historical Latin Syntax. I Syntax of the Sentence*, Berlin: Walter de Gruyter
- RYDING, K. (2005): *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, Cambridge: Cambridge University Press
- VESPERTINO RODRÍGUEZ, A. (1985, 63-78): «Contribución de los textos aljamiado-moriscos al estudio del léxico aragonés», în *Archivo de filología aragonesa* (36-37), Zaragoza: Institutul «Fernando el Católico»
- (2004, 1731-1754): «El aragonés de la literatura aljamiado-morisca», în Castaner, R. M. y Jose Maria, E. (ed.), *In memoriam Manuel Alvar. Archivo de Filología Aragonesa*, 59-60 (2002-2004) [2 vol.], Zaragoza: Institutul «Fernando el Católico»
- VILLAVERDE AMIEVA, J.C. (2010, 91-128): «Los manuscritos aljamiado-moriscos: hallazgos, colecciones, inventarios y otras noticias», în *Memoria de los moriscos. Escritos y relatos de una diáspora cultural*, <
http://www.bne.es/es/Micrositios/Exposiciones/MemoriaMoriscos/documentos/estudios_6.pdf
 > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- WRIGHT, W. (2004): *A Grammar of the Arabic Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- ZOICAȘ, L. (2009, 207-216): «Despre fidelitate în traducere», în *Romanoslavica* (XLV), București: Editura Universității din București